હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ
તૃત્તીય વર્ષ : બી.આર.એસ. (રૂરલ ફાર્મ મેનેજમેન્ટ)
વિષય :– સામાજિક વિસ્તરણ શિક્ષણ પેપર –૧૧

❖ **પ્રસ્તાવના :–**

ભારત દેશ ગ્રામપ્રધાન દેશ છે. ગ્રામીણ વિસ્તારમાં વિવિધ પ્રકારની જ્ઞાતિઓ અને સમાજ વસવાટ કરે છે. ગ્રામીણ સમાજની વિવિધ સમસ્યાઓ છે. વિવિધ પ્રકારની સમસ્યાઓના નિવારણ માટે વિવિધ પ્રકારનાં કૌશલ્યો જાણવાં જરૂરી છે. વિવિધ પ્રકારના ગ્રામીણ સમુદાયથી વાકેફ થઈ, ગ્રામ વિકાસ માટે વિવિધ કૌશલ્યો કેળવાય તે હેતુથી ખાસ કરીને સામાજિક વિસ્તરણ શિક્ષણની અગત્યતા છે. વિદ્યાર્થી વિસ્તરણ કાર્યો સહેલાઈથી કરી શકે અને ગ્રામવિકાસની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેતો થાય તેવો અભિગમ રહેલો છે.

❖ **માળખું:–**

	અઠવાડિયાના વર્ગો	આંતરિક ગુણ	વર્ષાન્ત ગુણ	કુલ ગુણ	વર્ષાન્ત પ્રશ્નપત્રના કલાક
સૈ.	૦૩	૧૫	૩૫	૫૦	૨ કલાક
પ્રા.	૦૨	૧૫	૩૫	૫૦	
કુલ	૫	૩૦	૭૦	૧૦૦	

❖ **હેતુઓ :– વિષય અભ્યાસના હેતુઓ નીચે પ્રમાણે છે.**

(૧) ગ્રામસમાજના પ્રશ્નોથી વિદ્યાર્થી વાકેફ થાય અને તેના ઉકેલો લાવતાં શીખે.
(૨) ગ્રામવિકાસ માટે સરકારી અમલીકૃત યોજનાઓનું અમલીકરણ અને મૂલ્યાંકન પધ્ધતિથી વાકેફ થાય.
(૩) રાષ્ટ્રના સંદર્ભમાં ગ્રામવિકાસની વિવિધ સમસ્યાઓથી વાકેફ થાય અને ઉકેલો લાવી સર્વાંગી વિકાસ કઈ રીતે કરવો તે જાણે.
(૪) ગ્રામસંગઠનની પ્રક્રિયા જાણે, લોકસહકાર અને લોકભાગીદારી દ્વારા લોકોની જરૂરિયાતો જાણવી અને પૂરી પાડવી.
(૫) ગ્રામ સમાજના રૂઢિ–રિવાજો અને સામાજિક માળખાથી વાકેફ થાય અને વિકાસમાં અવરોધક પરિબળોની જાણકારી મેળવે.
(૬) ગ્રામકાર્યકર, સ્થાનિક નેતા, વગેરેના ગુણો – અવગુણોનો અભ્યાસ કરે અને તેમના ઘડતરમાં શું કરવું જોઈએ તે સમજે.

❖ **એકમ–૧ વિસ્તરણ શિક્ષણ, તત્વો, અભિપ્રેરણા, શિક્ષણની પ્રક્રિયા :**

૧.૧ વિસ્તરણ શિક્ષણ એટલે શું? શિક્ષણની પ્રક્રિયા.
૧.૨ વિસ્તરણ શિક્ષણનું તત્વજ્ઞાન.
૧.૩ અભિપ્રેરણા એટલે શું? સિધ્ધાંતો – ખાસિયતો – પ્રકારો – પરિબળો.
૧.૪ વિસ્તરણ કાર્યકરની ફરજો : વિસ્તરણ કાર્યકર (ખેતી)

❖ **એકમ–૨ સામાજિક વિકાસની પ્રક્રિયા અને પધ્ધતિઓ :–**

૨.૧ સામાજિક વિકાસનો અર્થ અને વ્યાખ્યા .
૨.૨ સામાજિક પરિવર્તનનો અર્થ, સામાજિક પરિવર્તનમાં સહાયક અને અવરોધક પરિબળો.
૨.૩ ગ્રામવિકાસમાં પરિવર્તન લાવનારાં પરિબળો.
૨.૪ ગ્રામવિકાસનાં પાયાનાં પરિબળો :–
જમીન, પાણી, પશુ, જંગલ, ખનિજો અને મનુષ્ય તથા તેનો વિકાસ.
૨.૫ વિશ્વવિકાસની પધ્ધતિ :– લોકશાહીનો અર્થ, લક્ષણો અને પરિબળો.

❖ **એકમ–૩ ગ્રામીણ સમસ્યાઓ, આયોજન – અમલીકરણ અને મૂલ્યાંકન :**

૩.૧ વર્તમાન ગ્રામસમાજની મુખ્ય સમસ્યાઓ :
ગરીબી, બેકારી, વસ્તીવધારો, ખેતી અને પશુપાલનની સમસ્યાઓ.
૩.૨ સામાજિક સમસ્યાઓ :–
કોમવાદ, નિરક્ષરતા, નશીલા દ્રવ્યોના સેવનની સમસ્યા, કારણો, અસરો અને ઉપાયો.
૩.૩ ગ્રામવિકાસ માટે આયોજનનાં પગથિયાં – અમલીકરણ.
૩.૪ કાર્યક્રમનું મૂલ્યાંકન અને મૂલ્યાંકન કરવાની રીતો.

❖ **એકમ–૪ જૂથ– નેતા અને જાહેર પ્રવચન :**

૪.૧ જૂથ – જૂથનો અર્થ, અને તેનાં કાર્યો
૪.૨ નેતા, નેતૃત્વનો અર્થ, નેતૃત્વના પ્રકાર, નેતા તાલીમ અને મહત્વ.
૪.૩ ખેડૂત પ્રેરણા પ્રવાસ
૪.૪ ખેડૂત મિટિંગ અને જાહેર પ્રવચન
૪.૫ ગ્રામપંચાયત અને તાલુકા પંચાયતની રચના, સમિતિઓ અને કાર્યો.

❖ **એકમ–૫ ગ્રામવિકાસ માટેની મોડેલ યોજનાઓ :**

૫.૧ સામુદાયિક વિકાસ યોજનાની વ્યાખ્યા, હેતુઓ અને સિધ્ધાંતો.

૫.૨ ગ્રામવિકાસ માટેના મોડેલ ગ્રામદત્તક યોજના.

૫.૩ સરકારશ્રીની યોજનાઓ :

૫.૩.૧ નિર્મળ ગ્રામ યોજના, વનબંધુ યોજના

૫.૩.૨ સ્વ સહાય જૂથ યોજના

૫.૪ રોજગાર ગેરંટી યોજના (NREP) અને હરિયાળી યોજના.

૫.૫ ખેડૂત વિકાસની કલ્યાણકારી યોજનાઓનો સામાન્ય ખ્યાલ.

❖ **પ્રાયોગિક કાર્યો :– સૈધ્ધાંતિક અભ્યાસને અંતે વિષય અભ્યાસનાં પ્રાયોગિક કાર્યો નીચે પ્રમાણે છે.**

(૧) કોઈપણ ગામનો પરિચય, નિરીક્ષણ અને માહિતી એકત્રીકરણ.

(૨) કોઈપણ ગામની સ્થાનિક સંસ્થાઓનો પરિચયઃ

(૧) પંચાયત મુલાકાત

(૨) દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળી લિ. મુલાકાત

(૩) સેવા સહકારી મંડળી મુલાકાત.

(૩) સરકારશ્રીની ગ્રામવિકાસની યોજનાઓનો અભ્યાસ :–

(૧) હરિયાળી યોજના

(૨) સ્વસહાય જૂથ યોજના

(૩) એઈડ્સ પ્રોજેકટ અભ્યાસ

(૪) પસંદ કરેલ કોઈપણ એક ખેડૂતનું આર્થિક, સામાજિક અને ખેતી વિષયક બાબતોનું સર્વે કરવું.

(૫) જાહેર પ્રવચનનું પ્રત્યક્ષીકરણ કરવું.

(૬) કોઈપણ શિબિરનું આયોજન, અમલીકરણ અને મુલ્યાંકનનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવો.

❖ **શિક્ષણ પધ્ધતિઓ :**

(૧) વ્યાખ્યાન પધ્ધતિ.

(૨) જૂથ ચર્ચા

(૩) મુલાકાત

(૪) સર્વેક્ષણ પધ્ધતિ

(૫) પ્રત્યક્ષ કાર્ય પધ્ધતિ

(૬) સ્વાધ્યાય પધ્ધતિ

(૭) પ્રશ્નોત્તરી પધ્ધતિ

(૮) નિરીક્ષણ પધ્ધતિ

(૯) અવલોકન પધ્ધતિ.

❖ **સંદર્ભગ્રંથો :–**

(૧) કૃષિ વિસ્તરણ શિક્ષણ ભાગ – ૧/૨ – ડૉ. ઈશ્વરભાઈ પટેલ, યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ.

(૨) વિસ્તરણ શિક્ષણ – બાબુભાઈ અવરાણી – અનડા બુક ડીપો.

(૩) ભારતમાં સામુદાયિક વિકાસ યોજનાઓ – વી.ટી. કૃષ્ણમાચારી

(૪) સામાન્ય સમાજશાસ્ત્ર – પરીખ અને ઝાલા – અમદાવાદ

(૫) સામાજિક સમસ્યાઓ – મયુર પ્રકાશન – અમદાવાદ

(૬) ગ્રામીણ સમાજશાસ્ત્ર – મયુર પ્રકાશન – અમદાવાદ

(૭) રંકનું સ્વઆયોજન – વાડીલાલ ડગલી

(૮) સામુદાયિક વિકાસ અને કૃષિ વિસ્તરણ – બાબુભાઈ અવરાણી, અનડા પ્રકાશન

(૯) આધુનિક ભારતમાં સામાજિક પરિવર્તન – એ.જી.શાહ / જે.કે. દવે અનડા પ્રકાશન.

(૧૦) ભારતમાં ગ્રામવિકાસ – બાબુભાઈ અવરાણી, અનડા પ્રકાશન

(૧૧) ખેતી વિસ્તરણ શિક્ષણ – ડૉ પંકજ પટેલ

(૧૨) Extension Education - A.A.RADDY

(૧૩) H. S. G. માર્ગદર્શિકા – ગુજરાત ગ્રામવિકાસ કમિશ્નર

(૧૪) હરિયાળી માર્ગદર્શિકા

(૧૫) નિર્મળ ગ્રામની માર્ગદર્શિકા

(૧૬) પંચાયતી રાજ – બિપિનચંદ્ર વૈષ્ણવ

(૧૭) કુદરતી સંપત્તિ અને વ્યવસ્થાપન – બાબુભાઈ અવરાણી, અનડા પ્રકાશન

(૧૮) પર્યાવરણ સાથી – કિરણ દેસાઈ, વિકસત – પર્યાવરણ કેન્દ્ર

(૧૯) Community Development & Social Welfare - O.P. DHAMA